भावेपौत्रस्यतत्स्याप्यभावेप्रपौत्रस्यचंद्रदायभाक्त्वमितिदर्शयितुं।तत्राग्रेस्पष्टीकरिष्य
ते।पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावेदौहित्रस्यतत्कार्यकारितामाह।पौत्रदौहित्रयोर्लोकेविशेषोनोपल
भ्यते।दौहित्रोपिह्यमुत्रैनंसंतारयतिपौत्रवत्॥५८॥पौत्रदौहित्रयोरिहलोकेविशेषसत्वेपि
परलोकेविशेषोनास्ति।तुल्योपकारजनकत्वात्।तमेवदर्शयति।यतःपौत्रवदेवदौहित्रोपि
पुत्रंमातामहंसंतारयति॥नरकादुद्धरत्येव।अस्यचदायभागप्रकरणेपिंडप्रस्तावेधा
भिधानंपुत्रपौत्राद्यभावेदौहित्रस्यधनसंबंधंपिंडसंबंधंचप्रतिपादयितुं।तथाचस्म
त्यंतरे॥अपुत्रपौत्रसंतानेदौहित्राधनमाप्नुयुः॥पूर्वेषांचस्वधाकारेपौत्रादौहित्रकामता
इति॥इदंचपुत्रिकापुत्रत्वेनापुत्रत्वव्यपदेशाविरोधात्तस्मादपुत्रीकृतकृत्स्नहृत्सुतस्या
पिमातामहधनसंबंधोस्तीत्यनेनबोध्यते।अतएवमनुः।अकृतावाकृतावापियंविंदेत्स

दृश्यास्सुतं।।पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिंडं हरेद्धनं।मित्युभयदुहितृसुतस्य मातामहधन
संबंधं दर्शयति।।यच्च पुत्रीकृतेत्र भावइत्येव व्यक्तं।इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीव
सिष्ठवंशावतंस श्रीकोंडपनायकात्मज श्रीतम्मनायकापरनामधेय श्रीकेशवनाय
कसोत्साहित श्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि श्रीरामपंडितात्मज श्रीनंदपंडित कृ
तौ दत्तकमुक्तावलौ श्रीमत्पावैज्ञपंक्त्यां पंचदशोऽध्यायः १५।एवं कुरस्य गोत्रस्य सुता
न्विभज्य गोत्रता दर्शिता।सांप्रतं बोड्शोद्ध्यायेमुख्यसुतास्तदवांतरभेदं च लक्षयति।
समानवर्णास्सुपुत्राः सवर्णासु भवंति।भर्तृवेदिपासमानवर्णास्विदमुपलक्षणं तेन
मूर्धास्स द्विवाहितास्स्वस्वतोपानिष्ठमनार्षं गोत्रास्स्वसपिंडास्स्वधीपसोमुख्यात्मत्तो बु
द्धेत्यपि द्रष्टव्यं।तास्सु भर्तृजनिताः पुत्रास्ताः पितृसमानवर्णा भवंति।।यथाह देवोऽध्यापनः।

स्तानार्यस्य विवाहस्तत्पुत्रैस्तैः संस्कृतामुत्पन्नास्तज्जातीया भवंति नान्य इति॥ एतेनान्
आम्नायेन चतुरः आर्यस्य वार्त्तिकस्य। आर्यग्रहणात् शूद्रस्य विवाहस्तस्येतस्यामपि
2 जातस्य सवर्णत्वं भवति॥ नत्वनूढायां। मनुरप्याह सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनि
षु। आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते॥ आनुलोम्यं च वीर्यस्य कन्यायाः न तु वर्णत
लोम्यं तस्य जात्यंतरापादकत्वात्। तेन वरस्यापस्यामुत्पन्नस्य न वर्णानेति। सगोत्रादिषु
तु चंडालत्वमेव स्यादिति। आह रूपयेतिता पत्यं ब्राह्मणस्यापश्रुभ्रूद्रजः। सगोत्रोढासुतश्चैव
चंडालस्तत्र प्रदर्शिता इति॥ भ्रातृमतीत्वं भ्राता जीवेनाप्यवपतीति लाजावापे भ्रातुः कृतत्वेन
तदभावे होमवैगुण्यत्वेन संस्कारमुत्पन्नेरावश्यकं॥ न च भ्रातृस्थानीयेन तत्साफल्यं। तस्या
पां भय्यैवैगुण्यपत्तादवस्थानात्॥ एतेन कानीनसहोढपौनर्भवजारजस्य कुंडगोलका

नामसवर्णत्वमुक्तं भवति॥ ब्राह्मणत्वादिजातेः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्। अन्यथा
२ जातिविवेकशास्त्रानर्थक्यापातात्॥ न ग्रामिण्यं जं वा विकल्पयितुं शक्यते॥ तावता च लौकिक
त्वसिद्धेः पूर्वाह्णवृत्तीपत्त्यादिदोषात्। न चैकजन्यजनकाभावे ग्रामिण्यं जं कः सम्यगानयस्य क्ष
स्य वैचित्र्यान्तावन्मात्रस्याति प्रसक्तत्वेन जनकत्वेऽप्येवं ब्राह्मणत्वादिविशेषणत्वानुपग
मात्। तथा अनुमानस्य प्रत्यक्षमूलत्वात्॥ नापि शब्देन प्रत्यक्षाधीनत्वात्तस्येति तस्यापि
त्रत्वं कृत्वा सिद्धेः॥ एवं च स्त्रीपरः स्वनतिः पुरुषजातीयादिना प्रत्यक्षान्तरादयं कथमिव स्व
पुत्रजातिः प्रत्यक्षा स्यात्। तस्मात्तत्तद्ब्राह्मणत्वमलौकिकं लौकिकाद्यौ क्रियासाधनत्वाभावा
दहवनीयादिवद्दृष्टमनुमानादेवालौकिकं तन्न॥ यच्चाग्निगमनभोजनादेकार्यत्वं ब्राह्मणा
स्याप्यस्ति तथापि न ब्राह्मणत्वपुरस्कारेणादि किंतु प्राणित्वादिनैव तादृशपरत्वालौकिका

क्रियायामेव साधुत्वमस्त्वा यत्रापि ब्राह्मणाः क्षतं कुर्यादित्यादि दुष्टत्वादेश्यादो व्युत्क्र
मात् मेवं डेप्रयो ज्ञ्यः । तत्राप्यर्थपदेन तान्निवृत्तिः । दृष्टवदनिष्टानुबंधी ... स्यार्थत्वा
त् । नचदंडेन मर्थवती । क्रियाद्वाबध्रवशात् । अनिष्टातिरिक्तानुबंधी पोष्ट । क्रियासामान्य
१० विधिनार्थमुपेयते । तेन कोप्यासिद्धिः । अत एवावसिष्टः । प्रकृतिविशिष्टं चातुर्वर्ण्यं
संस्कारविशेषाच्च पितुः ब्राह्मणोस्य मुखमासीदित्यपि निगमो भवतीत्याह । एवं धृत्व
यत्वाधुनैव पंचित्यप्रपंचेन । विशेषस्तु मिताक्षराटीकायां प्रमिताक्षरायां प्रमुखं तत्
यात्रावगंतव्यः । सवर्णेतरपदव्याख्यानमाह । अनुलोमास्तु मातृसवर्णाः । आश्रस्त्यादीनां
मानुलोमाः क्षत्रियादयस्तामुत्पन्नो जाताः मातृसवर्णाः पुत्रा भवंति । मातृसवर्णत्वं तत्त
द्वर्णाद्धर्मप्राप्त्यै । ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः क्षत्रिय एव क्षत्रियपरानवेश्यायां

वैश्यएववैश्येरत्तशूद्रायांशूद्रएवेतिसवर्णस्मरणात्॥ननु॥८ तद्वर्णप्राप्त्येजा
त्यंतरस्मरणात्।यथाहयोगीश्वरः।विप्रान्मूर्द्धावसिक्तोहिक्षत्रियायांविशः
स्त्रियां॥अंबष्ठःशूद्र्यांनिषादोजातःपारशवोपिवा॥वैश्याशूद्र्योस्तुराजन्यान्मा
हिष्योग्रौसुतौस्मृतौ॥वैश्यात्तुकरणःशूद्र्यांविन्नास्वेषविधिःस्मृतः॥इति।गौतमस्त्व
न्यथाह।अनुलोमानंतरैकांतरद्व्यंतरासुजाताःसवर्णांबष्ठोग्रनिषाददौष्यंतपारश
वाइति।अस्यार्थः।ब्राह्मणस्यानंतराक्षत्रियातस्यांतस्मात्सवर्णः।क्षत्रियस्यवैश्या
तस्यांतस्मादेवेद्व्यंतरः।ब्राह्मणस्याद्व्यंतराशूद्रातस्यांतस्मात्पारसवइति।एता
भ्यांयोगीगौतमयोरुक्ताभ्यांब्राह्मणादिभ्यःक्षत्रियादि॥८॥जातानांसंज्ञाविशे २
षेणाभिहिताः।तत्रयथामूर्द्धावसिक्तसवर्णौ।अंबष्ठनिषादमद्गुकंठ।निषादपा १६

रसगैर्भामाहिष्यावष्टौ। उग्रदौष्यंत पवनाः करणेगौत्वेति॥ अस्मादेवं चवेरूक्ष्यान्नू॰
लेसंसानामे ध्यानमिति तन्यूनत्वं। अनुलोमानामपिपितृसवर्णात्वंक्वचिदाहयोगी
4 श्वरः। जात्युत्कर्षोयुगेदपः सप्तमेपंचमेपिवा॥ अत्यपेकरणेसप्तपूर्ववच्चाधरोत्तर
मः। इति। जातयोमूर्द्धावसिक्तायांस्तासामुत्कर्षोब्राह्मणत्वादिवर्णप्राप्तिः सा
सप्तमेअपिशब्दात्षष्ठेपंचमेवायुगेदंद्वस्त्रीपुंसयोर्भवति। यथाब्राह्मणेनशूद्रापा
उत्पादिता निषादीसाब्राह्मणेनाऊढा कन्यांजनयति सापिब्राह्मणेनाऊढा कन्यांत
स्मित्येवंसप्तमीशुद्धमष्टमंब्राह्मणंजनयति। एवमंबष्ठीजंबष्ठ्यासप्तममेवंमूर्द्धा
वसिक्तापंचमीषष्ठमेवमन्यत्रज्ञेयं। तथाशूद्रकन्यापारशवनब्राह्मणेनपंजनयति
सोऽपितपाऊढकन्याजीवन्नूनः अत्येवंसप्तमेदंद्वेजातीक्रमाः। शूद्रएवभवति॥

एवं वैश्यकन्यायां षष्ठे द्वंद्वे सप्तमो वैश्यः एवं क्षत्रियकन्यायां पंचमे द्वंद्वे षष्ठः क्षत्रि
य इति। तथाऽम्बष्ठो वासिष्ठः क्षत्रियायां पुत्रं जनयति सो पि क्षत्रियायां पुत्रान्तरमित्ये
वं पंचमे द्वंद्वे षष्ठः क्षत्रियः स्यात् एवमेव षष्ठे वैश्या शूद्रा षष्ठे द्वंद्वे सप्तमं वैश्यं। एवं
निषादः शूद्रायामुद्धास सप्तमे द्वंद्वे ऽप्यब्राह्मणमेवेत्यपि ज्ञेयं॥ वर्णान्तरमननमुत्कर्षापक
र्षाभ्यां सप्तमेन पंचमेन वा द्वाभ्यामिति गौतमस्मरणात्॥ तस्यैव भाव वर्णान्तरमाह॥ प्रति
लोमास्तु धर्मविगर्हिताः॥ शूद्रादीनां प्रतिलोमा वैश्यादयस्ता सुतेभ्यो जाताः प्रायः वि
गर्हिताः स्त्रैधारी रक्षाद्याः शूद्रसधर्माणा इत्यर्थः। अनेनानुलोमजानां द्विजधर्मत्व
मुक्तं। यथाह मनुः। सजातिजानन्तरजा [illegible] नीनादीनपर्ये शूद्रधर्मत्वमुक्तमेव। ८
गौतमस्तु शूद्रायामनुलोमजस्याप्यधर्मत्वमाह। (प्रतिलोमास्तु) बहिस्ततो द्विजधर्मिणः।

शूद्रायां तु सधर्माणः सर्वे प्रध्वंसजाः स्मृता इति। अपध्वंसो व्यभिचारः।
तेन कानीनादेर्जन्म। पितापितृवद्धर्मत्वमेव। जोत्तमस्तु शूद्रायामनुलोमजेष्वा
च्य धर्मत्वमाह। प्रतिलोमास्तु धर्महीना शूद्रायां चेति। प्रतिलोमजेष्वपि विशेषं
स्वाह। असमानत्वोऽनु शूद्रात्पतिततत्वान्तरिति। असमाना वैश्यादिस्तस्यां। शूद्रो
त्पन्नः। आयोगवादिः पतित एव भवति। एतेन वैश्यादुत्पन्नस्य प्रतिलोमजस्यानपति
तत्वान्तिरपि तु शूद्रसधर्मत्वमिति। तानेव संज्ञापूर्वकं लक्षयति। तत्र वैश्यापुत्रः शूद्रे
णायोगवः। ५ तत्र षण्णां प्रतिलोमजानां मध्ये शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नः पुत्र आ
योगवसंज्ञो भवति। पुल्कसमागधौ क्षत्रियापुत्रौ वैश्यशूद्राभ्यां। क्षत्रियायां
वैश्यादुत्पन्नः पुल्कसः। मागध इति वाच्योऽपर इति वा शूद्रादुत्पन्नश्चण्डालो

वैश्यादुत्पन्नो वैदेहकः मागधो वैदेह इति याज्ञवल्क्यस्त इति। क्षत्रियेति वा। चंडा
लो वैदेहकः सूता ब्राह्मणीपुत्राः शूद्रविट्क्षत्रियाः ८ ब्राह्मण्यां शूद्रादुत्पन्नश्चंडा
५ लो वैश्यादुत्पन्नो वैदेहकः। क्षत्तेति वा। मागध इति। अस्यार्थः अनंतरैकांतरद्व्यंत
रासु जातोऽनुलोमं वर्त्तते तेन क्षत्रियस्यानंतरा ब्राह्मणी तासु सा। तस्यां तु क्षत्ता। शूद्
स्य क्षत्रिया तस्यां तस्माद्वैदेहकः। शूद्रस्य द्व्यंतरा ब्राह्मणी तासु सा तस्मा चंडाल इति। अ
नंतरस्तासु स एव सवर्णोऽनुलोम प्रतिलोम जाता संसीतरमाह। ब्राह्मण्यां जातं तत्पुत्रान
र्थ्य आनुपूर्व्याद् ब्राह्मणः सूतमागधचंडालान। तेभ्य एव क्षत्रियामुद्धव
सितं भि क्षत्रियाधीवरं। वैसा रातेभ्य एव वैश्यायां जोवा मोहिष्यवैश्यवैदेहकौ। पार
सवयवनकरणान् शूद्रान् स्ये क इति। आनुपूर्व्येवर्णात्क्रमेणानंतरानुलोमाः योग्या
रथ। ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहिकस्तथा। शूद्राज्जातस्तु चंडालः १६१

सर्वधर्मवहिष्कृताः॥ क्षत्रियायामागधं वैश्यात्शूद्रात्क्षत्तारमेव च। शूद्रादायोगवं वै
श्यां जनयामास वै सुतम्॥ इति। वर्णसंकरवत्संकीर्णाः संकरा अथामयेषास्तदने
भिधानेनेमित्रमाह। संकरसंकरश्चापरिसंख्येयाः। संकरे च्छ अनुलोमजेषु प्रतिलोमजे
षु च वर्णेषु पुनरानुलोम्येन प्रातिलोम्येन च जातास्ते संकरसंकराः तथा संकरा
णामनुलोमजानां प्रतिलोमानां चानुलोम्येन प्रातिलोम्येन च परस्परं ये संकरास्ते
असंख्येयाः। अनंतत्वात्। यथाह मनुः। ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते।
आभीरोंबष्ठकन्यायामायोगव्यां तु धिग्वणः॥ जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुल्क
सः। शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः। क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इ
ति कीर्त्यते॥ वैदेहकेन त्वंबष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते इत्यादि मानवः एवमनुसंधेयं॥

तेषाम आनुलोम्यप्रातिलोम्याभ्यामुत्पत्तावुत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयौ । पूर्ववर्णाधरोत्तरम
रतिपोभिस्मरसात्तं । प्रतिलोमजानां वृत्तेरा ह । रंगावतरसमपोगवानेरा रंगावतर
रामछत्रविधा । स्त्र्यादिशिक्षा च सायोगवानेरुत्तिस्तछित्त्वापोगवस्य चेति मनुः
स्त्वष्टिः कोलादिक्षरांत । यथाह मनुः । मेदांध्रचंचुमद्गूनामारण्य आधत्तप्रत्वसा
ना ।१ आचना आरण्यपशुहिंसनं । पुल्कसानामिति तत्समानधर्मारतामन्येषाम
प्युपलक्षितं । यथाह मनुः । मेदांध्रचंचुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् । क्षत्तृग्रपुल्कसानां
च बिलौकोवधबंधनम्। निषादो दृदे स्वांवाकारवरश्चर्मकारविशेषः । क्षत्रिय
सर्वावैदेहान्मद्गो निषादारागंधः सूतरवादैदेहो जातः श्रद्रवृद्धिस्त्रियां जातो मनुः ।
क्षत्रियेत्तशूद्रायां जातो वंदिरिति केचिदापन्नो तं वेदि ध्वतयो स्तुतिक्रियामागधानां १० १६

स्तुतिक्रियासहस्रधुत्त कीर्त्तनं मागधानां वृत्तिः। मागधकानां वणिक्पथमित्तिम
नुः॥ वरित्रकयाप्यो वारित्रजपं॥ वध्यंजातित्वं चंडालानां॥१॥ वध्यानां चौरा
दिनां घातनं चांडालानां वृत्तिः। वहुवच्छनात् श्वपचानां चापयाह मनुः। चंडा
7 लश्वपचानां चैत्यपत्रम्यश्रपाध्वंशावैव निर्हरे पुरीति स्थितिः। वध्यांश्च
हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपासपात वध्यवासांसि गृह्णीत पुः शय्याश्चाभरणानि
चेति। स्त्रीरक्षात जावनं वैदेहकानां॥१४॥ स्त्रीरतां नर्त्तक्यादीनां रक्षापो
षणात् दिनजीवनं तदुपार्जित द्रव्यजीवनं च वैदेहिकानां वृत्तिः। अंतः।

२६५ पुरक्षेत्तान्ये।अश्वसारथ्यं सूतानां १२। अश्वानां दमनं योजनादि शालिहो
त्रसानं रथसारथ्यं च सूतानां वृत्तिः। चंडालेषु विशेषमाह। चंडालानां बहिर्ग्राम
निवसनं मृतचैलधारण मिति प्रतिलोमजानां मध्ये चंडालादीनां विशे
षः॥ विशेषग्रहणात्तामिदं न भांड भोजनादयोऽन्ये धर्मा अप्यनुसा
प न्ते ॥ यथाह मनुः। चंडालश्वपचानां तु बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः
कारावरो निषादात्तु चर्मकारः प्रजायते।वैदेहकांध्रमेदौ च बहिर्ग्रामप्र॥

२६